

ІСТОРІЯ МІСТ ТА ПОСЕЛЕНЬ КНЯЖОЇ РУСІ В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Рецензія на книгу Сергія Федаки «Землі і міста княжої України-Русі» (Нарис історичної географії. – Ужгород: вид-во В.Падяка, 2002. – 135 с.)

 останнім часом в Україні все частіше починають згадувати про таку спеціальну історичну дисципліну, якою є історична географія. Суспільний інтерес до цієї науки постав через те, що владні структури України через своїх представників неодноразово оприлюднювали думку про недосконалість адміністративно-територіального поділу держави, який на сьогодні багато в чому не відповідає сучасним реаліям життя. Окремі регіональні об'єднання, пройшовши перевірку часом, існують з періодів давньої історії, що цілком логічно. Неодноразовий розподіл території держави на губернії, округи, області, райони призвів до перекроювання географіко-економічної карти України. Відтак з'явилася додатково ціла низка областей, утворених з частин інших великих складових АТП. Необхідно зауважити, що у багатьох випадках утворення хибували штучністю поєднання складових, а їх конфігурація на карті держави виглядає дивними геометричними фігурами. До того ж при створенні областей, при кожному новому районуванні здебільшого не враховували природно-кліматичні умови, які мають безпосереднє значення для сільського господарства, організації поетапних сезонних кампаній, пов'язаних з рільництвом, посівною, збором врожаю різних сільськогосподарських фігур, тобто комплексом сезонно-польових робіт та переробкою продукції. Зупиняємося на цьому питанні і через те, що досконалий, оптимально правильно вибудований АТП повинен ґрунтуватися на наукових засадах. Перш за все, необхідно підходити до реалізації насущної проблеми, що постала в державі, з урахуванням всього історичного досвіду, змін в

економічній географії країни, зокрема внесеними давніми та новоутвореними містами за тривалий період її розвитку. Саме вони стають визначальними при об'рунтуванні доцільності формування та окремого виділення територій в складі адміністративно-територіального поділу держави. Важлива роль при цьому відводиться таким територіальним одиницям, якими є міста з їх розвинутою промисловістю, багатьма галузями господарства, людськими ресурсами.

Саме історична географія – спеціальна галузь історичної науки – повинна сприяти практичному виконанню поставленої проблеми, дати відповідь на цілий ряд не вирішених питань, зробити свої висновки щодо досконалості або необхідності змін існуючого територіального устрою.

Оскільки предмет вивчення історичної географії як спеціальної дисципліни складають питання вивчення території, на якій проживають окремі етноси впродовж тривалого часу, розміщення на ній об'єктів (поселення, міста, їх локалізація) – від часу виникнення людського суспільства до наших днів – на означеній території та у взаємозв'язку з природою, які вона досліджує, то її висновки мають практичну цінність.

Безпосередніми об'єктами дослідження історичної географії є створена людським суспільством географія населення та господарства, а також перетворена людьми географія природи, в умовах якої вони жили. В цьому полягає особливість даної дисципліни. Структурно історична географія співвідноситься з фізичною географією по багатьох параметрах. Коло завдань, якими опікується історична географія, насамперед, визначається і виходить з практичних завдань історичної науки. Вона вивчає під своїм кутом зору і за своїми джерелами проблеми, які розміщені на межі завдань історії, географії, краєзнавства, демографії та картографії. Широко залучає для вивчення конкретних питань дана дисципліна і результати досліджень таких галузей знань, як топоніміка, антропологія, археологія, статистика, етнографія та інших спеціальних й природничих наук, а також безпосередньо історії.

Навіть короткий перелік завдань історичної географії свід-

чить як про важливість її досліджень для вивчення вітчизняної історії, так і для сучасного послуговування історичним досвідом на практиці.

Книга Сергія Федаки, яка нещодавно вийшла друком в Ужгороді, носить назву «Землі і міста княжої України-Русі» (Нарис історичної географії. Ужгород: вид-во В.Падяка, 2002. – 135 с.). Її присвячено одному з малодосліджених питань вітчизняної історичної географії – дослідженню всієї території давньої Русі, на якій сформувалася пізніше держава українського народу. Структурно книгу складають три розділи, а в основу викладу її матеріалу покладено запропонований автором територіальний поділ княжої Русі, який становили п'ять головних давньоруських земель – Київщина, Чернігівщина, Переяславщина, Волинь та Галичина.

У вступі автор спробував об'рунтувати з огляду історичної географії своєрідну конфігурацію досліджувальної території, яка має, на його переконання, форму трапеції. Ядром цієї побудови виступає Київщина. Обабіч неї, до основи прилягають Чернігівщина і Волинь з своїми княжими традиціями, не менш давніми, ніж у Києві. Згідно твердженню автора, геополітичну трапецію, її вужчий бік творили Переяславщина і Галичина. Оскільки дана фігура спрямована у бік Чорного й Азовського морів, то тут Дніпро виступає становим хребтом (за словами автора – «пуповиною»), що зв'язує історичні землі Русі та виходить на території античних держав Північного Причорномор'я.

Далі автор подає свої трактування щодо специфічної ролі кожної з п'яти земель в історії України, що були носіями своєї політичної й економічної традиції, вносили власні корективи, проробляючи модель суспільного розвитку. Відтак автор приходить до висновку про головний зміст внутрішньополітичної історії Русі, що полягав у гармонізації п'яти названих моделей складної фігури та виходить на шостий їх різновид. Однак це питання вже знаходиться в площині інших хронологічних меж і для його вирішення вже залучаються території, що знаходилися поза межами п'ятірки руських земель.

Для зручності та деталізації дослідження території С. Федака, користуючись картографічним методом, виділяє із зримої прапещівидної форми Русі інші її складові – трикутники. Згідно запропонованої ним схеми вони становлять окремі частини, які автор визначив як своєрідні яруси. Саме поділ на ці яруси і склав структуру, за якою подано значний за обсягом та інформативністю матеріал про кожне з міст, визначених та класифікованих автором згідно їх територіальних, економічних та культурних особливостей.

Не вдаючись до критичних зауважень та своїх міркувань щодо доцільності запропонованої вперше автором розгляду та поділу території українських земель за часу Русі на яруси, відмітимо, що ним зібрано та узагальнено великий фактичний матеріал. Кожне з досліджених автором і назване у відповідному розділі місто супроводжує представницький перелік використаних джерел та літератури. Саме вилучені з них дані послуговували за фактологічне джерело при описі історії кожного населеного пункту, які в книзі нараховують 280 гасел.

Описи історії міст та інших видів поселень містять дані про заснування, їх першу літописну згадку, або свідчення археологічних досліджень, проведених на даній території, географічну локалізацію населеного пункту. Окрім цього автор подає відомості про дитинці, укріплення, будівлі, торгово-ремісничі посади, основні напрямки господарської діяльності мешканців, особливості економічного розвитку в окремі періоди (в межах досліджувальної хронології). Якщо це дозволяв фактичний матеріал, в ряді випадків означено і загальну площу міста, його кордони, вказано і кількість його населення. Не забув автор звернути увагу на такий компонент географічного простору, як наземні шляхи сполучення та водні артерії. Вони дають уяву не тільки про зв'язки міст в межах регіонів, а виводять на висновки щодо наявності постійних взаємовідносин між землями Русі, інтенсивність торгівлі тощо.

Історія соціальних структур Русі дуже залежала від її просторових меж. Міська мережа з її визначальними складови-

ми, серед яких особливе місце тоді посідав рівень воєнної організації мешканців, облаштування військової справи, які становили головні чинники при обороні міст, вирішували їх долю в численних збройних сутичках та війнах, в рецензованій праці подано у взаємозв'язку з подіями економічної, соціальної, а відтак і політичної історії земель. Аналіз перелічених даних видається нам особливо важливим для розуміння ролі, так би мовити, соціальних сот в сутності етнополітичних та державотворчих процесів Русі княжої доби.

Відмічаючи все те позитивне, що вдалося зібрати, проаналізувати і дослідити автору, необхідно вказати на ряд загальних недоліків у книзі історико-географічного змісту. Перш за все звертає на себе увагу назва праці. Адже в книзі йдеться про княжу Русь, тоді як автор вносить в заголовок пізніше означення даних та ряду інших теренів, заселених українським етносом. Логічним було б це, принаймні, пояснити в тексті. Назва українських земель аж ніяк не потребує додаванням до неї пізніше виникнулому територіальному поняття «Україна». У короткому вступі до книги – на дві сторінки – С.Федака не окреслив докладно коло завдань, які ставить перед собою в даній праці. Відсутній тут і огляд наукової літератури з даної проблеми. Так би мовити – «за кадром» залишається питання щодо досліджень території Русі його попередниками. Жодним словом не сказано про те, що запропонований ним екскурс в історичну географію є результатом власних досліджень і чому саме він дійшов висновку про доцільність запропонованої територіальної побудови.

Далеко не кожний населений пункт містить після викладу його короткої історії та опису розташування відповідні посилення на джерела. Відтак доводиться читачеві вірити авторові на слово при переліку ним понад семи десятків міст. Так, звідки стало відомо про най південнішу над дніпровську фортецю Вітичів? Якщо літописи до двадцяти разів згадують Треполь (с. Трипілля), то чому не вказано у якому зв'язку і в яких саме літописах? Не знайшов автор за потрібне охарактеризувати Корсунь, Неятин, Вибуч, Богуслав, Ярополк (та ще 5 міст на Київській землі). Не визначився автор

і з загальною кількістю населених пунктів, подаючи в одному разі перелік міст за літописом (С.6), в іншому – згідно даних Левка Войтовича (С,8 – ініціал, до речі, йому невірно проставлено в тексті). Подібні зауваження відносяться до описів історії населених пунктів наступних складових першого ярусу – Чернігівщини та Переяславщини, а також земель, означених в другому та третьому ярусах.

Нам видається прикрим той факт, що посилаючись на дослідження археологів і доповнюючи їх своїми, встановленими за джерелами даними, С.Федака, не завжди наводить дані про перераховані населені пункти. Саме це дало б у перспективі можливість майбутнім дослідникам міст та означених територій внести дані про свої уточнення та корективи щодо заселення даних теренів, або про зниклі міста.

Проблематичним виглядає внесення до списку переліку давньоруських земель Кримських теренів та Приазовсько-Кубанського краю. Принаймі об'рунтування, подані автором, не переконують у цьому читача.

Найбільшим недоліком історико-географічної праці вбачається відсутність в ній картографічного матеріалу. Саме карти дозволили б сприйняти зорovo весь викладений в книзі матеріал. А локалізація на карті населених пунктів переконливо б засвідчила про територіальну приналежність міст та поселень. І не трапилося б прикрих помилок віднесення окремих населених пунктів до сусідніх князівств (у прикладі з Ізяславлем).

Автор рецензованої праці уникає в ряді випадків посилань на літописи: «Повість временних лет» (X – поч. XII ст.); Київський літопис (у складі Ігнатієвського літопису. – СПб., 1908 – XII ст.) та видання Галицько-Волинського літопису (XII ст., яке здійснив в 2002 р. М.Ф.Котляр і де так багато даних, які стосуються досліджувальної проблеми).

С.Д.Федака залишив книгу без висновків або розгорнутої післямови, які передбачають короткий аналіз всього того, що вдалося зробити автору, і засвідчує про внесок даного видання в розробку проблем історичної географії. Саме тут можна було навести узагальнені відомості про виявлені ним

особисто населені пункти тобто назвати загальну кількість міст, які локалізовано ним на кожній із земель Русі.

Однак, попри все сказане, дану книгу можна вважати першою самостійною спробою дослідити одне з питань історичної географії давньої Русі, яке досі не досліджувалося в комплексі й під таким оригінальним кутом зору. Подальші дослідження з даної проблеми, хоча і не означені автором, дадуть можливість для порушення ряду дискусійних питань щодо запропонованої автором історико-географічної побудови запропонованої ним реконструкції територіальної моделі українських теренів.